

Стаття розкриває проблеми, роль і місце професійної та особистісної ідентифікації в структурі ідентичності особистості педагога. Визначаються перспективи використання самоідентифікації як психологічного механізму подолання кризи особистісно-рольової ідентичності.

АННОТАЦИЯ

Статья раскрывает проблемы, роль и место профессиональной и личностной идентификации в структуре идентичности личности педагога. Определяются перспективы использования самоидентификации как психологического механизма преодоления кризиса личностно-ролевой идентичности.

УДК 371.2+821.161.2

**Психологічна проблема
взаємозв'язку самовиховання
і діяльності особистості**

Грищенко С. В.
м. Чернігів

Сучасна парадигма навчання полягає в переході від викладання до навчання, що вбачає процес взаємозв'язку самовиховання і діяльності особистості.

Проблема самовиховання, самовдосконалення особистості, яка активно розробляється в сучасній науці (І. Бех, С. Грищенко, Т. Завгородня, С. Карпенчук, С. Кириленко, В. Оржеховська, В. Семиченко, Т. Хілько), ґрунтується на утвердженні пріоритету освітньої системи не лише як шляху оволодіння знаннями, вміннями й навичками, а і як процесу особистісного розвитку суб'єкта, а також вимагає пошуку нових засобів формування в сучасній молоді потреби самовиховання, самоутвердження і самореалізації своїх здібностей.

У контексті сучасних тенденцій гуманізації, демократизації освіти особливо актуальною стала теза про особистісно-орієнтований підхід до виховання підростаючого покоління (І. Бех, М. Соловей та ін.), утвердження нових цінностей — самоосвіти, самовиховання, самореалізації.

Нерозривний зв'язок виховання із самовихованням розглядають С. Грищенко, О. Ковальов, О. Кочетов, В. Селіванов, М. Смірнов та ін. Дієвість самовиховання як фактора розвитку особистості значною мірою залежить від наявності ідеалу, який у системі мотивів самовиховання є одним із провідних (С. Єлканов, Ю. Орлов, М. Тайчинов).

Мета статті — проаналізувати взаємозв'язок самовиховання і діяльності особистості як проблему теорії виховання.

Робота над собою повинна бути систематичною й послідовною. Той, хто відступає, пасує перед труднощами або відкладає вправи на «кращий час», той не доб'ється успіху. Варто також пам'ятати, що не благі наміри, а практика самовиховання розвиває й удосконалює особистість.

Усякого роду швидкоплинні починання нічого не дають, через те, що створення тих або інших властивостей, а особливо викорінювання негативних звичок і схильностей вимагає тривалих і систематичних вправ. К. Д. Ушинський писав, що негативні звички дуже стійкі й так тиранять людину, що вона готова відрізати собі руку або ногу, якби з тим відрізали й шкідливу звичку. Однак порятунок настає лише тоді, коли особистість тривалий час утримується від якихось дій або вчинків, рішуче відмовляється від задоволення шкідливих потреб, наприклад паління, випивок і т.п., і разом з тим переключає увагу, свою волю на дії, що заміщають формування й закріплення нових корисних звичок [8, 136].

Щоб жити, людина повинна трудитися, а щоб трудитися, вона зобов'язана вступати у відносини із природою й людьми. Цілком зрозуміло, що праця, як і всяка інша діяльність, пред'являє до людини певні вимоги, якими вона повинна керуватися при регулюванні своєї активності. Суспільство в цілому, виробництво, зокрема, постійно розвиваються, а тому кожен зобов'язаний виховувати себе для того, щоб встигати за ходом життя.

Людина не тільки пристосовується до зовнішніх суспільних умов, але й активно впливає на них і тим самим виступає суб'єктом суспільного розвитку. Найбільш плідна самостійна активна діяльність можлива при певному рівні знань, навичок і зрілості особистості — морально-політичної, емоційно-вольової й інтелектуальної. Спираючись на досвід попередників і сучасників, особистість прагне максимально розвинути в собі ці необхідні властивості. Виявляючи й пізнаючи свої здібності, людина починає сама формувати їх як у власних інтересах, так й в інтересах суспільства.

Таким чином, самовиховання, як і виховання взагалі, виконує суспільну функцію з формування особистості. Як і виховання, самовиховання — це цілеспрямований, свідомий процес формування морально-психологічних властивостей особистості.

Самовиховання виникає тоді, коли людина виявляється підготовленою до нього життям і вихованням. Тобто, коли вона починає усвідомлювати себе особистістю, починає замислюватися про свою суспільну роль у сьогоденні й майбутньому, і проявляти відому самостійність у практичному житті. Іншими словами, коли досягає певного рівня розвитку свідомості й самосвідомості, життєвої досвідченості.

Отже, потреба в самовихованні детермінована зовнішніми обставинами й вихованням. Вона виникає як природна необхідність особистості, що розвивається, і служить стимулом подальшого саморозвитку. Для того, щоб успішно займатися самовихованням, необхідно вміти аналізувати власні якості, й певним чином їх оцінювати з урахуванням вимог, пропонуваних до людини суспільством, і показників власної діяльності [3, 24].

Самовиховання особистості дуже тісно пов'язане з розвитком колективу. От чому потреба в самовихованні раніше дозріває там, де склався цілеспрямований колектив, що пред'являє зростаючі вимоги до кожного. А. С. Макаренко на прикладі власного педагогічного досвіду показав процес розвитку колективу як процес розвитку й перетворення вимог усього колективу у вимогливість до себе у кожній особистості. На високій стадії розвитку колективу його члени починають висувати вимоги насамперед до себе [5, 434].

Потреба в самовихованні виникає на певному рівні розвитку особистості й за певних умов життя й праці. Самовиховання являє

собою процес, що розвивається. Протягом життя особистості змінюються як цілі, так і способи самовиховання. Цілі стають більше складними, пов'язаними з основною життєвою спрямованістю особистості. Більше досконаліми стають і способи самовиховання [4, 27].

Самовиховання може охоплювати різні сфери людського розвитку й діяльності. Воно може виступати у формі морального або фізичного самовиховання, емоційно-вольового або інтелектуального й естетичного. Причому, ті або інші аспекти всебічного розвитку займають різне місце в роботі над собою залежно від потреб сьогодення й майбутнього. Людина виховує в собі певні властивості залежно від своїх планів, основної життєвої спрямованості або поставленої на відомий період життя конкретної мети.

Спрямованість самовиховання визначається суспільною програмою всебічного розвитку особистості, здійснення якої відбувається в інтересах і суспільства й особистості. Однак, залежно від індивідуальних особливостей і потреб, спрямованість самовиховання може бути широкою або вузькою.

Спрямованість самовиховання пов'язана з особливостями життєвого ідеалу, з тим, якою людина хоче себе бачити, якою хоче стати, що вона вважає найбільш значимим для себе. Так, якщо юнак хоче стати спортсменом, то він розвиває свої фізичні сили, загартовується; якщо він мріє стати вченим, дослідником, то розвиває в собі інтелектуальні якості, багато уваги приділяє самоосвіті. Багато з людей виховують себе в різних напрямках.

Спрямованість самовиховання залежить і від свідомості тих труднощів, з якими людина зустрічається в житті. Труднощі можуть бути об'єктивними й суб'єктивними. У першому випадку говорять про підвищення вимог колективу до особистості. Вони можуть бути пов'язані й з новими завданнями, для вирішення яких у людини немає досвіду. Труднощі другого порядку вважаються особистими недоліками. Так, наприклад, зайва сором'язливість може ускладнювати спілкування, легка сугестивність і несамостійність перешкоджають творчому виконанню поставленого завдання. Ці ж властивості заважають людині набути авторитет у колективі, а такий авторитет має першорядне значення у визначенні позитивного самопочуття особистості. До суб'єктивних негативних властивостей варто віднести також лінощі, що негативно позначаються на успіхах у навчальній і суспільній діяльності. Цілком

зрозуміло, що особистість, що виховується, визначає те, над чим вона буде працювати в першу чергу, у другу й т. ін. [4, 43].

Самовиховання спрямоване на формування позитивних і подолання негативних якостей і виявляється в ряді випадків процесом самопевиховання. Велике значення самовиховання у формуванні власної особистості визнавали багато видатних людей. Велике значення самовихованню надавав А. С. Макаренко. Він розглядав його як природний результат розвитку особистості в колективі. Спочатку розвиток особистості йде під впливом зовнішніх вимог, а потім у результаті вимог до себе, тобто самовиховання. У розумінні А. С. Макаренка, самовиховання — не відокремлений процес, а спільна діяльність усього колективу. «Зовсім непомітно процес виховання, що направляє Антоном Семеновичем і підібраним їм складом педагогів, перетворювався в процес колективного самовиховання» [5, 434]. У цьому складається нове, що вніс А. С. Макаренко в теорію й практику самовиховання. «Самовиховання, — писав В. О. Сухомлинський, це не щось допоміжне у вихованні, а міцний його фундамент. Ніхто не може виховати людину, якщо вона сама себе не виховує» [7, 28].

Самовиховання починається в дитинстві й триває все життя. Однак, як показують дослідження А. Я. Арета, О. І. Кочетова, Л. І. Рувинського, В. І. Селіванова й інших, потреба в самовихованні особливо чітко визнається школярами в підлітковому віці, коли вони стоять на порозі зрілості, тобто в той перехідний період розвитку, для якого самим характерним є формування переконань і життєвих ідеалів, становлення самостійності, що проявляється у свідомому ставленні до життя й власних обов'язків, критичному ставленні до людей і самого себе. Це підготовлено накопиченим життєвим досвідом і вихованням, вимагає перегляду відношення до якостей власної особистості, своїх обов'язків, перегляду взаємин з іншими людьми. Переоцінка або глибока оцінка себе й інших при зіставленні з ідеалом й в інтересах реалізації подальших цілей породжує потребу в самовихованні, що актуалізується в процесі роботи над собою [3, 14].

Як уже говорилося, цілі самовиховання з віком і розвитком особистості змінюються: вони стають більше реалістичними й прозаїчними, а разом з тим і більш життєво значимими. У старшого школяра самовиховання часто поєднується із самоосвітою, що і спрямовується на оволо-

діння розумовими операціями, на формування вмінь і навичок, пов'язаних із професійною орієнтацією юнака й дівчини.

Головна лінія самовиховання — це формування високих моральних якостей людини. Старші школярі несуть повну відповідальність за свою поведінку. Почуття відповідальності — додатковий стимул до морального самовдосконалення.

Людина продовжує працювати над собою й тоді, коли стає дорослою. Нерідко така робота здійснюється в цей період більш інтенсивно й продуктивно. І це зрозуміло, доросла людина має більше знань і життєвого досвіду, вона більш відповідально ставиться до суспільних вимог і власних обов'язків. Крім цього, вона має розвинений розум і волю як необхідні суб'єктивні передумови успішної роботи над собою [4, 13].

Важливе значення мають знання взагалі, уміння й навички пізнання й творчості. Якщо людина не має достатньо знань, то із чого ж людина буде будувати власний світогляд? Сама особистість формується в процесі пізнання зовнішнього світу й себе. Знання, разом з тим, — матеріал для творчості.

Для того щоб добре вчитися, необхідно вміти вчитися. Один витрачає багато часу й сил, а засвоює мінімум, інший дуже ошадливо витрачає сили, а досягає в навчанні кращих результатів. І це залежить не тільки від здібностей, але й від уміння вчитися. Безперечно праві ті, які вважають, що знання складаються не тільки зі знань, скільки з того, як їх одержувати.

Видатний радянський психолог і педагог П. П. Блонський вказував, що завдання педагога виховати таких людей, які були б здатні підвищувати рівень свого інтелекту, розвиватися все життя. І тому він не повинен боятися, що не встигне що-небудь вивчити з навчальної програми. Його завдання не стільки виховання людини, скільки розвиток здібностей до самоосвіти й самовиховання [3, 9].

І дійсно, знання, особливо в наше століття науково-технічного прогресу, швидко застарівають і вимагають заміни новими. Той, хто вміє вчитися, пізнавати, легко справляється із цим і йде в ногу з наукою й передовою практикою.

Те ж саме можна сказати й про творчість. Учені, як і педагоги, давно помітили, що в талановитих учителів формуються талановиті учні. Відомо, наприклад, що видатні вчені в більшості випадків виходять із наукових шкіл

також видатних учених. І це зрозуміло: талановитий учений може навчити іншого ефективному способу пошуку істини.

Творчості теж треба вчитися. Наприклад, письменники, журналісти проходять навчання в спеціальних інститутах або на факультетах. Потрібно було б мати спеціальні факультети для винахідників. Можуть сказати, що більшість винахідників не вчать винаходити, а стають ними на виробництві. Це вірно. Але якби здатних або, навіть, талановитих самоучок-винахідників учити винаходити, то їхня винахідницька діяльність істотно б зросла. Є й письменники-самоучки, але це тільки здається так. Всі вони вчилися, нехай неофіційно, самотійно, у видатних майстрів слова.

Отже, можливості людини необмежені. Її розвиток залежить не тільки від обставин життя, виховання, але й від її ставлення до справи, працьовитості, уміння, усього того, що формується самовихованням. Можна виділити основні напрями самовиховання:

- загартування тіла, бажання стати сильним і спритним;
- навчання розумінню і поваги до почуттів інших, любові до людей;
- виховання сили волі;
- вироблення стриманості, меншої запальності;
- боротьба із дратівливістю й різкістю, контроль за своїми вчинками.

До внутрішніх спонукань можна віднести матеріальні й духовні потреби, інтереси, різні соціальні установки, що виражають переконання людини, і т. д. [3, 15].

Між зовнішніми й внутрішніми спонуканнями людини існує зв'язок, іноді суперечливий. Так, у соціалістичному суспільстві активність особистості в розвитку суспільного виробництва виражала як суспільні, так й особисті матеріальні й моральні інтереси. У капіталістичному суспільстві особисті й суспільні інтереси не збігаються.

Самовиховання не тільки особистісно, але й суспільно значима діяльність. Тому мотивами цієї діяльності можуть виступати як суспільні, так й особисті спонукання в їхній єдності. Основними мотивами самовиховання виступають: вимоги суспільної моралі, домагання на визнання колективу, змагання, усвідомлення невідповідності власних сил вимогам діяльності, ідеал [4, 32].

Важливим мотивом самовиховання є глибока усвідомленість принципів моралі, які ви-

ражаються у вимогах до поведінки особистості з боку колективу. Індивід засвоює ці вимоги й починає пред'являти їх до себе. У житті суспільства, як і конкретного колективу, встановлюються певні моральні рамки поведінки, вихід особистості за які засуджується як аморальна поведінка. І, навпаки, поведінка в рамках моралі офіційно й неофіційно схвалюється.

Самостійне самовиховання, тобто, здійснюване без якого-небудь кваліфікованого керівництва, приносить відчутні результати. Самовиховання, засноване на знанні, як працювати над собою, може бути надзвичайно ефективним у будь-якому віці, за умови, якщо воно ведеться систематично, без яких-небудь відступів від наміченої програми й плану [3, 19].

За допомогою самовиховання можна позбутися шкідливих звичок та сформувати відсутні, але важливі для життя й діяльності властивості характеру.

Розглядаючи проблему самовиховання важливим є вивчення мотивів. Людина, як свідомо істота, завжди мотивує свою діяльність, тобто віддає звіт собі й іншим у тім, що вона робить так, або інакше в силу певних спонукань.

Мотив — це усвідомлене спонукання. Спонукати людину до дії й вчинку можуть як зовнішні впливи, так і внутрішні сили. До зовнішніх спонукань ставляться вимоги суспільства, колективу й вимоги іншої особистості. Якщо зовнішні вимоги усвідомлюються особистістю як необхідні або навіть бажані, внаслідок їхнього збігу з особистими інтересами, то вони спонукують людину до активності [4, 32].

У процесі морального виховання формується совість — моральний суддя власної особистості. Коли особистість робить високоморальні вчинки, вона переживає стан «чистої совісті», «спокійної совісті», або гордості; при здійсненні моральних провин — «каяття совісті», «муки совісті» і т. п. Совість не тільки схвалює або засуджує, але й запобігає аморальній поведінці в майбутньому, а тому є одним із внутрішніх регуляторів моральності самовиховання особистості [3].

Морально-психологічні властивості людини формуються й удосконалюються поступово і залежно від виховання й самовиховання, а робота з морального самовдосконалення може тривати все життя, у міру все більше глибокого усвідомлення моральних вимог. Кожна людина, як соціальна істота, відчуває глибоке задоволення від життя й діяльності в колективі, особливо якщо її навчання, праця, поведінка одержують визнання, схвалення.

Тому прагнення до завоювання авторитету або положення шанованої людини в колективі може бути одним з істотних мотивів самовиховання. Втратити повагу, писав Гете, — краще б і зовсім не народитися. Люди в більшості випадків бояться суспільного, колективного осуду й прагнуть його уникнути: одні — чесним шляхом самовиправлення, а інші — нечесним, усякого роду хитруваннями. І, навпаки, люди глибоко переживають, коли їхні успіхи в діяльності ніхто не бачить й ніяк не відзначає [7, 29].

Життя складне й динамічне, воно пред'являє вимоги, які не можуть не враховуватися особистістю. Однак, успішна й систематична робота над собою можлива тільки тоді, коли людина ставить соціально й особистісно значущу ціль: сформувати себе всебічно розвиненим й корисним членом суспільства.

Негативні мотиви самовиховання: кар'єризм, заздрість, підлабузництво, корисливість, хабарництво й тощо. Панування цих мотивів і відповідна робота над собою сприяють збільшенню негативних рис особистості, що зрештою можуть привести до самоформування асоціального типу, що зневажає суспільні моральність і право.

Колектив є необхідною умовою існування для кожної людини. У колективі й насамперед завдяки колективу формується нова людина. Колектив, як тип соціальної групи, представляє сприятливі умови для розвитку особистості. Колектив заснований на спільності його членів, спільності інтересів і цілей, на відносинах товариського співробітництва й взаємодопомоги. Йому властивий демократизм у керуванні й самоврядуванні, де кожна людина вільно може об-

говорювати справи колективу й брати участь у його рішеннях. У цих умовах розвивається ініціатива працівника, формується почуття відповідальності за власну працю й працю товаришів, за свою і їхню поведінку [1, 19]. Згідно з даними соціальної психології, сила впливу колективу на людину в багато разів більше впливу однієї і навіть дуже авторитетної особи.

Особистість не глядач, а учасник колективних справ. У навчанні, праці, у грі вона спілкується з іншими людьми, які роблять на неї вплив і на яких вона, у свою чергу, впливає. Люди вільно або мимоволі оцінюють один одного. Оцінка інших сприймається особистістю й, нерідко, мимоволі приймається й стає оцінкою себе.

Люди, з якими спілкується особистість, виражають своє ставлення до умов життя, праці в колективі, до різних подій у її житті. Це також впливає на думку особистості, на її настрій. Спілкування в колективі має величезне значення у визначенні інтересів, у розумінні значимості тієї або іншої діяльності, авторитетності того або іншого способу життя й поведінки, у виборі напрямку самовиховання. Вплив колективу залежить від особливостей особистості. Є люди, які не сприймають нічийх думок. Інші особи відрізняються критичним ставленням до висловлень, і, якщо знайдуть їх правильними, то керуються ними, а ні, то відкидають. Зустрічаються й такі, які всім і всьому вірять, з усіма погоджуються [1, 23].

Таким чином, можемо стверджувати, що взаємозв'язок самовиховання і діяльності особистості на основі теоретичного розгляду їх основних напрямів трансформується в нові утворення, забезпечуючи пошук нових педагогічних рішень і форм поведінки особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев В. Г. Научное управление обществом / Афанасьев В. Г.— М.: Высш. шк., 1973.— 168 с.
2. Достоевський Ф. М. Щоденник письменника 1876 року / Достоевський Ф. М.— М.: [б.и.], 1895.— 351 с.
3. Ковалев А. Г. Психология семейного воспитания / Ковалев А. Г.— Мн.: Выш. шк., 1980.— 232 с.
4. Ковалев А. Г. Коллектив и социально-психологические проблемы руководства / Ковалев А. Г.— М.: Знание, 1978.— 182 с.
5. Макаренко А. С. Сочинения: в 7-ми т. / Макаренко А. С.— М.: [б.и.], 1958.— Т. 5.— 534 с.
6. Спогади про Макаренко.— Л.: [б. и.], 1960.— 180 с.
7. Сухомлинський В. А. Мудра влада колективу / Сухомлинський В. А.— М.: [б.и.], 1975.— 327 с.
8. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания / Ушинский К. Д.— Спб.: [б.и.], 1907.— Т. 1.— 336 с.